

The structure of Iranian rural society after land reforms

Mohammad Kalhor¹
Ebrahim Akbari²

Abstract

Iran's traditional agricultural system underwent significant changes during the land reforms, which focused on "Baneh" (group production units). As socio-economic organizations, Baneh played an important role in agricultural production. However, after the land reforms, land division and, in some cases, farmers' reluctance to participate in collective work weakened this structure. The authorities' neglect of the importance of Baneh further accelerated their dissolution. At the same time, the establishment of agricultural joint-stock companies and rural production cooperatives, intended to improve agricultural productivity, brought structural changes to the ownership and exploitation system. Farmers lost the right to sell their land and became shareholders, which led to reduced active participation in agriculture and increased social inequalities. This study, using a historical method with a descriptive-analytical approach, examines the impact of land reforms on the social and class structure of Iranian villages. The main research question is: What impact did the land reforms have on the social and class structure of Iranian villages? The findings indicate that, in the context of land reforms, the transformation of traditional and class relations led to a sense of relative deprivation and created dissatisfaction among villagers. On one hand, it created a new dependency of villagers on government institutions; on the other hand, by changing the foundation and class composition of villages, it led to the collapse of the landlord-peasant system, the independence of peasants, increased farmers' incomes, and improved living standards, although some social groups experienced economic insecurity.

Key Words: Social Structure, Rural Areas, Ownership, Land Reforms

1- Assistant Professor, Department of History and Archaeology, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. (Corresponding Author). Email: 0491426135@iau.ir

2- PhD Student, Department of History and Archaeology, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: 0439897361@iau.ir

Date received: 13.09.2025, Date of accepted: 27.11.2025

Introduction

This historical-descriptive and analytical study critically examines the transformative impact of Iran's Land Reform Program, initiated in 1962 under the White Revolution, on the socio-structural configuration of rural society. Although officially presented as a radical break with the feudal *arbāb–ra'īyatī* (lord–peasant) system, the reforms in practice led to a nuanced reorganization – not abolition – of rural class relations. Drawing on primary archival sources, official agricultural statistics (notably from the 1972 National Census of Agriculture), and seminal secondary scholarship (Khosravi, Azkia, Ashraf, Lambton), this research investigates how the redistribution of land, together with the creation of new institutional frameworks (cooperatives, agricultural corporations), reconfigured power, dependency, and socio-economic stratification in the Iranian countryside. The central research question guiding this inquiry is: What was the impact of the Land Reforms on the social and class structure of rural Iran?

Method

Methodologically, the study adopts a historical-materialist perspective, prioritising the analysis of material conditions – land distribution data, production statistics, labour relations – alongside institutional and discursive shifts. It moves beyond the dominant economistic interpretations of previous scholarship, which focused narrowly on ownership transfer and productivity metrics, to foreground the reconfiguration of power, social agency, and lived experience at the micro-level of the village.

Findings

Contrary to the state's emancipatory narrative, findings show that the reforms primarily served as a state-mediated recomposition of the rural elite rather than a democratization of land ownership. While the formal *arbāb–ra'īyatī* hierarchy was legally dismantled, a new, internally stratified structure emerged, marked by persistent inequalities and new forms of dependency. This restructuring unfolded along four principal axes:

First, the breakdown of traditional solidarities and collectives, particularly the *baneh* – indigenous socio-economic production units based on seasonal labor pooling and mutual aid. State neglect of these indigenous institutions, combined with the individualization of land parcels and the reluctance of newly titled peasants to participate in collective labor, led to the rapid disintegration of the *baneh* system. Its collapse not only undermined an efficient, culturally embedded mode of production but also eroded social cohesion, leaving peasants isolated and more vulnerable to market and climatic risks.

Second, the emergence of a tripartite peasantry, replacing the binary lord–peasant divide. At the base were the sub-subsistence, land-poor peasants (less than 1 hectare), consisting of former *ra'īyats* who received marginal plots insufficient for household reproduction. Forced into seasonal wage labor on larger holdings, they experienced a reproduction of proletarianization under new terms – no longer bound to a lord, but structurally dependent on the labor market. The middle stratum, or petty-landowning peasants (2–10 hectares), formed the demographic core (39% of new landholders, holding 28.5% of redistributed land). While enjoying formal ownership and limited surplus, their economic

fragility – especially the “low-capital” subgroup (2–5 hectares)—made them susceptible to debt and reliant on the emerging rural bourgeoisie. Crucially, at the apex emerged a new powerful peasantry (10–50+ hectares), whose numbers grew from 301,000 to 428,000 households after the reform, consolidating control over a staggering 45.5% of Iran’s cultivated land—a share exceeding their pre-reform proportion. This class, drawn from former petty landowners, privileged ra’iyats (such as ex-kadkhodās and sarbenehs), and rural merchants, leveraged literacy, urban connections, and capital accumulation (for example, investing in deep wells and pumps) to monopolize water and reimpose relations of sharecropping and wage labor on the land-poor, effectively replicating exploitation through modernized, market-mediated channels.

Third, the reshaping of the landless rural population (“khosh-neshīnān”) revealed starkly contradictory outcomes. A small, strategically positioned group – rural khordsāz (traders, shopkeepers, usurers)—profited immensely from the vacuum left by departing arbābs. With cooperatives failing to provide adequate credit, these merchants became the primary source of short-term loans, deepening peasant indebtedness and consolidating their economic power. In stark contrast, landless agricultural laborers and rural artisans suffered severe decline. Excluded from land distribution, they faced shrinking employment due to partial mechanization, the sale of marginal plots by struggling new owners, and competition from cheap industrial goods, which decimated traditional rural craft. This group’s growing alienation – evident in non-participation in village councils and cooperatives, and in a pervasive, latent hostility toward the new landholding class – signaled a profound social rupture, replacing the old master–servant tension with a new, more volatile class antagonism.

Fourth, the diversification of land tenure and production regimes both reflected and reinforced these new hierarchies. While family-based farming became dominant (82% of cultivators), its economic viability was highly uneven, with efficiency gains observed mainly in medium-sized holdings (Lambton, Ajami). At the same time, sharecropping (“nīm-kārī”) expanded, often managed by absentee urban-based owners or the new rural elite, who frequently employed non-local labor and exacerbated local unemployment. The rise of “telm-beh-kārī” (pump-based cultivation), in which entrepreneurs invested in irrigation to cultivate leased dryland, epitomized a new form of petty capitalist accumulation; it provided income for impoverished peasants through rent but also incentivized out-migration, fueling the massive rural-to-urban exodus that defined Iran’s demographic shift in the 1960s–70s.

Conclusion

In conclusion, the Land Reforms indisputably dismantled the legal and institutional edifice of the arbāb–ra’iyatī system, granting formal ownership and a measure of economic autonomy to millions of peasants, thereby improving living standards for a significant segment. Yet, this study demonstrates that the reforms simultaneously reproduced and reconfigured social inequality through new, often more insidious, mechanisms. The state, although successful in neutralising the old landed aristocracy, failed to establish equitable alternative structures, inadvertently empowering a new rural bourgeoisie and increasing the vulnerability of the rural proletariat. The resulting structure was not egalitarian, but a complex, multi-layered hierarchy characterised by persistent exploitation, increased market dependency, and a profound social divide between the landed and the landless. Thus, the Land Reforms represent not a singular act of liberation, but a pivotal, yet incomplete, class recomposition –

one that laid the foundation for Iran's modern rural crisis: persistent inequality, ecological strain from unregulated water extraction, and the continued socio-political marginalisation of the rural poor. Future research should further examine regional variations in reform implementation and their long-term legacies in contemporary agrarian struggles.

Bibliography

- Abrahamian, E. 2008. *History of Modern Iran*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 'Ajami, E. 1348. *Shish Dāngī*. Shiraz: Enteshārāt-e Dāneshgāh-e Pahlavī.
- Amin, S. 1976. *Unequal Development*. New York: Monthly Review Press.
- Ashraf, A. 1351. *Dehqānān, Zamīn va Enqelāb dar ketāb-e Masā'el-e Arzī va Dehqānī*. Tehran: Āgāh.
- Ashraf, A. 1358. *Ketāb-e Āgāh (Majmū'eh Maqālāt Darbāreh-ye Īrān va Khāvar-e Miyāneh)*. Tehran: Enteshārāt-e Āgāh.
- Azkiyā, M. 1365. *Jāme'eh-shenāsī-ye Towse'e va Towse'e Nayāftegi-ye Rūstāyi-ye Īrān*. Tehran: Mo'asseseh-ye Eṭṭelā'āt.
- Azkiyā, M. 1374. *Moqaddame'ī bar Jāme'eh-shenāsī-ye Towse'e Rūstā'ī*. Tehran: Mo'asseseh-ye Eṭṭelā'āt.
- Bernstein, H. 1977. "Notes on Capital and Peasantry." *Review of African Political Economy* 10: 60–73.
- Dīgār, J. P. et al. 1377. *Īrān dar Qarn-e Bīstom*. Translated by A. H. Mahdavi. Tehran: Nashr-e Alborz.
- Frank, A. G. 1967. *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*. New York: Monthly Review Press.
- Fūrān, J. 1378. *Moqāvemāt-e Shekanandeh: Tārīkh-e Taḥavvolāt-e Ejtemā'i-ye Īrān*. Translated by Ū. A. Tadayyon. Tehran: Rasā.
- Hojati, A. 2020. *Revisiting the White Revolution: Land Reform and Rural Change in Iran, 1960–1980*. New York: Palgrave Macmillan.
- Ḥoseynī Kāzerūnī, M.R. 1360. *Taṣvīrī az Mas'aleh-ye Arzī-ye Īrān*. Tehran: Markaz-e Taḥqīqāt-e Rūstāyi.
- Hūgland, E. 1381. *Zamīn va Enqelāb dar Īrān (1340-1360)*. Translated by F. Mohājir. Tehran: Shīrāzeh.
- Khosravi, K. 1357. *Jāme'eh-ye Dehqānī dar Īrān*. Tehran: Enteshārāt-e Payām.
- Khosravi, K. 1358. *Dehqānān-e Kherdeh Pā*. Tehran: Nashr-e Qat'reh.
- Khosravi, K. 1358. *Jāme'eh-shenāsī-ye Rūstāyi-ye Īrān*. Tehran: Enteshārāt-e Payām.
- Khosravi, K. 1361. *Dehqānān-e Tavāngar*. Tehran: Nashr-e Mitrā.
- Khosravi, K. 1367. *Barrasī-ye Āmārī-ye Vaz'iyat-e Arzī-ye Īrān dar Shish Ostān*. Tehran: Markaz-e Nashr-e Dāneshgāhī.
- Lahsa'ī Zādeh, A. 1382. *Taḥavvolāt-e Ejtemā'i dar Rūstāhā-ye Īrān*. Shiraz: Enteshārāt-e Navīd.
- Lambton, A. K. S. 1362. *Mālek va Zāre' dar Īrān*. Translated by M. Amīrī. Tehran: Enteshārāt-e 'Elmī va Farhangī.
- Sāvelī, Y. 1368. *Seyr-e Taḥavvolāt dar Nezāmhā-ye Baḥre-bardārī-ye Keshavarzī dar Īrān*. Tehran: Mo'āvenat-e Omūr-e Manāteq...
- Scott, J. C. 1976. *The Moral Economy of the Peasant*. New Haven: Yale University Press.

Sūdagār, M.R. 1369. Roshd-e Ravābeṭ-e Sarmāyehdārī dar Īrān (Marḥaleh-ye Gostaresh 1342-1357).
Tehran: Nashr-e Sho'leh-ye Andīsheh.

Voşūqī, M. 1368. Jāme'eh-shenāsī-ye Rūstāyī. Tehran: Enteshārāt-e Kayhān.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

ساختار جامعه روستایی ایران بعد از اصلاحات ارضی^۱

محمد کلهر^۲

ابراهیم اکبری^۳

چکیده

نظام سنتی کشاورزی ایران در جریان اصلاحات ارضی که با محوریت بنه‌ها (واحدهای تولیدی گروهی) عمل می‌کرد، دچار تغییرات گسترده‌ای شد. بنه‌ها به عنوان تشکیلات اجتماعی-اقتصادی نقش مهمی در تولید کشاورزی داشتند، اما پس از اصلاحات ارضی، به دلیل تقسیم زمین‌ها و در برخی موارد عدم تمایل دهقانان به کار گروهی، این ساختار تضعیف شد. بی‌توجهی مقامات به اهمیت بنه‌ها نیز به انحلال آنها سرعت بخشید. از سوی دیگر، ایجاد شرکت‌های سهامی زراعی و تعاونی‌های تولید روستایی با هدف بهبود بهره‌وری کشاورزی موجب تغییرات ساختاری در نظام مالکیت و بهره‌برداری شد. دهقانان حق فروش زمین‌های خود را نداشته و به سهامداران تبدیل شدند. این امر منجر به کاهش مشارکت فعالانه دهقانان در کشاورزی و تشدید نابرابری‌های اجتماعی شد. پژوهش حاضر، مبتنی بر روش تاریخی با رویکرد توصیفی-تحلیلی به واکاوی تأثیر اصلاحات ارضی بر ساختار اجتماعی و طبقاتی روستاهای ایران می‌پردازد. این پژوهش درصدد پاسخ به این پرسش اصلی است که اصلاحات ارضی چه تأثیری بر ساختار اجتماعی و طبقاتی روستاهای ایران گذاشت؟ یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که در مسئله اصلاحات ارضی، دگرگون‌سازی روابط سنتی و طبقاتی، احساس محرومیت نسبی و ایجاد نارضایتی روستاییان را به همراه داشت. از یک‌سو، این تغییرات موجب وابستگی جدید روستاییان به نهادهای دولتی شد و از سوی دیگر، با تغییر بنیان و ترکیب طبقاتی روستاها، به فروپاشی نظام ارباب-رعیتی، استقلال رعایا، افزایش درآمد دهقانان و بهبود سطح زندگی آنان انجامید، هرچند برخی گروه‌های اجتماعی دچار ناامنی اقتصادی شدند.

واژه‌های کلیدی: ساختار اجتماعی، مناطق روستایی، مالکیت، اصلاحات ارضی

۱- کلهر، محمد؛ اکبری، ابراهیم (۱۴۰۴)، ساختار جامعه روستایی ایران بعد از اصلاحات ارضی، فصلنامه مسکویه، دوره هفدهم، شماره سوم (پیاپی ۵۹)، تهران: ص ۵۷-۷۵.

۲- استادیار گروه تاریخ، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهر ری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)، پست الکترونیک: 0491426135@iau.ir

۳- دانشجوی دکتری گروه تاریخ، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهر ری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. پست الکترونیک: 0439897361@iau.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۲۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۰۶

مقدمه

برنامه اصلاحات ارضی به عنوان جامع ترین اقدام حاکمیتی در طول دوره کشاورزی در ایران، تأثیرات شگرفی بر مناسبات ارضی این کشور داشت. یکی از جلوه های بارز این تأثیر، حذف نظام ارباب-رعیتی در ساختار یاد شده است. اصلاحات ارضی به تغییرات گسترده ای اشاره دارد که توسط دولت در بنیان های کشاورزی انجام شد. این بنیان ها شامل مجموعه روابط اجتماعی-حقوقی موجود میان مردم درباره تقسیم زمین، مشخصات ویژه مؤسسات کشاورزی (بزرگی، کوچکی و...) و درجه استقبال از این مؤسسات است. این طرح از سال ۱۳۳۸ش، توسط محمدرضا پهلوی آغاز شد و در سال ۱۳۴۱ش، اجرایی شد. در دوران نخست وزیری دکتر علی امینی، مرحله اول اصلاحات ارضی اجرا شد. در مرحله نخست، تعیین شد که هیچ مالکی نمی تواند بیش از یک ده شش دانگ یا شش دانگ زمین در چند ده مختلف داشته باشد. دولت زمین های مازاد بزرگ مالکان را خریداری کرده و بخش هایی که دارای زارعان صاحب نسق بودند را به صورت اقساطی به آنها فروخت. زمین های بلاکشت باقی مانده نیز با عنوان اراضی دولتی در اختیار دولت قرار گرفت. با فروش سهام کارخانجات دولتی، ترتیبی برای بازپرداخت بهای زمین ها به مالکان فراهم شد.

مرحله دوم اصلاحات ارضی، در قالب انقلاب سفید به عنوان یکی از اصول شش گانه مطرح شد و مرحله سوم آن نیز در دولت هویدا به سال ۱۳۴۸ش. اجرا شد. در مرحله دوم، صاحبان زمین های استیجاری موظف شدند یا به تقسیم درآمد حاصل از اجاره بپردازند یا براساس قراردادهای اجاره، زمین ها را به زارعان بفروشند. بدین ترتیب، مالکان موظف شدند که یا ملک کشاورزی خود را به صورت اجاره نقدی به کشاورزان به مدت سی سال واگذار کنند یا آن را با توافق به آنها بفروشند. بدین ترتیب حداکثر مالکیت زمین ها در دست یک مالک بسیار محدود شد. املاک موقوفه عام نیز براساس درآمد آن زمین به اجاره دراز مدت ۹۹ ساله به کشاورزان واگذار گردید.

در مرحله سوم، مالکانی که ملک خود را اجاره داده بودند، براساس قانون تقسیم و فروش املاک مورد اجاره به زارعین مستأجر مصوب ۱۳۴۷ش. ملزم شدند یا زمین خود را به زارعان بفروشند یا با رضایت مالک و زارع، آن را براساس نسبت بهره مالکانه یا عرف محل، با یکدیگر تقسیم کنند. با توجه به این تحولات گسترده در مالکیت و مناسبات تولید، این پژوهش درصدد پاسخ به این پرسش اصلی است که اصلاحات ارضی چه تأثیری بر ساختار اجتماعی و طبقاتی روستاهای ایران گذاشت؟ مطالعات پیشین درباره اصلاحات ارضی عمدتاً بر ابعاد اقتصادی-حقوقی (انتقال مالکیت و بهره وری) تمرکز داشته اند و در نتیجه، رویکردی رونویسی بر وقایع غالب بوده است. تحلیل های موجود اغلب در تبیین تحولات عمیق ساختار طبقاتی و روابط قدرت اجتماعی در سطح خرد روستایی پس از زوال نظام ارباب-رعیتی، دچار کاستی بوده اند. این مقاله با هدف پر کردن این شکاف، بر تحلیل مستقیم چگونگی دگرگونی های اجتماعی و جایگاه یابی مجدد طبقات روستایی در سایه این اصلاحات تأکید می ورزد.

۱. ساختار جامعه روستایی ایران بعد از اصلاحات ارضی

۱-۱. مفاهیم نظری تحقیق

اصلاحات ارضی (۱۳۴۱ به بعد) به عنوان یک مداخله دولت محور، ساختار اجتماعی-اقتصادی پایدار جامعه روستایی ایران را هدف قرار داد. با این حال، تحلیل ها نشان می دهد که این اصلاحات به جای برچیدن کامل روابط قدرت، به بازآرایی و بازتعریف

نخبگان مالک منجر شد که پیامدهای اجتماعی عمیقی بر جای گذاشت. در این بخش به بیان مفاهیم نظری تحقیق، با تأکید بر تعاریف و تحولات در مفاهیم عناوین به شرح زیر پرداخته می‌شود:

الف. طبقه‌بندی بنیادین: دهقان، خرده‌مالک و لایه نفوذ شهری

مهم‌ترین تحول، بازتعریف جایگاه دهقان بود. دهقان، که دیگر صرفاً یک کارگر فصلی یا مستأجر نبود، اکنون به دارنده نسق زراعی تبدیل شده بود (حجتی‌کیا، ۱۳۸۱: ۷۷). این تغییر به او استقلال شکلی بخشید، اما واقعیت اجتماعی این بود که مالکیت دهقانی محدود به خرده‌مالکی بود (عمید، ۱۳۸۱)، که اغلب کمتر از ۱۰ هکتار زمین را در بر می‌گرفت. این میزان زمین، در چارچوب اقتصاد آن زمان، توانایی تولید مازاد کافی برای تحقق استقلال اقتصادی واقعی را فراهم نمی‌کرد و دهقان را در معرض آسیب‌پذیری‌های جدید قرار می‌داد. در مقابل، لایه میانی، یعنی زمینداری خرده‌مالکی (۲۰ تا ۵۰ هکتار)، ماهیت طبقاتی‌اش توسط منشأ مالکیت تعیین می‌شد. برخلاف تصور اولیه، بخش قابل توجهی از این اراضی نه به دست دهقانان سخت‌کوش، بلکه به واسطه نفوذ سرمایه شهری و خرید زمین به‌عنوان ابزاری برای سوداگری شهری یا تأمین بازنشستگی مقامات صورت گرفت (دیگار و هورکادیان، ۱۳۷۷؛ هوگلاند، ۱۳۸۱). این امر، پیوند مالکیت روستایی را با ساختار بوروکراتیک-شهری تقویت کرد.

ب. تداوم هژمونی مالکیت بزرگ: از ارباب به سرمایه‌دار تجاری

بزرگ‌ترین شکست اصلاحات در حوزه اجتماعی، عدم توانایی در حذف کامل طبقه مالک بزرگ بود. این طبقه از طریق استفاده هوشمندانه از مستثنیات قانونی (مانند اراضی مکانیزه) و خروج از تعاریف سنتی مالکیت، خود را با پارادایم جدید انطباق دادند (ملکانیان، ۱۳۶۵). آمارها این تداوم را تأیید می‌کنند: تا سال ۱۳۵۵ش، تنها ۲۱.۵ درصد از اراضی مزروعی (معادل حدود ۳.۵ میلیون هکتار) همچنان در دست حدود ۲۵,۸۸۲ خانوار بزرگ مالک باقی بود (ازکیا، ۱۳۶۵؛ خسروی، ۱۳۶۷و). این گروه، از اربابان سنتی به مدیران مزارع تجاری بزرگ تبدیل شدند و با تمرکز بر تولید کالایی، همچنان موتور محرک اصلی اقتصاد روستایی در سطح کلان باقی ماندند.

ج. نقش دولت و محدودیت مداخله مستقیم

تنها بخش اندکی از اراضی (حداکثر ۴۵۹۹ هکتار در هر واحد) به طور مستقیم تحت مدیریت دولتی در قالب کشت و صنعت‌ها قرار گرفت (سیمای مالکیت....، ۱۳۸۱). این مداخله دولتی، اگرچه الگویی از تولید متمرکز را معرفی کرد، اما از لحاظ درصد سهم از کل اراضی، تأثیر کمتری بر ساختار کلی مالکیت در مقایسه با تداوم قدرت طبقه خصوصی بزرگ داشت. با تحلیل و باز تعریف مفاهیم نظری پژوهش، به این استنباط می‌رسیم که اصلاحات ارضی، روابط تولیدی را تغییر شکل داد، اما ساختار نابرابری سلسله‌مراتبی را در حوزه مالکیت زمین حفظ کرد. این تحول منجر به ظهور یک جامعه روستایی پیچیده شد که در آن دهقانان مالکیت‌های خرد و شکننده‌ای داشتند، در حالی که قدرت واقعی اقتصادی و تصمیم‌گیری همچنان در دست اقلیتی از مالکان بزرگ مدرن‌شده و طبقه نفوذی شهری باقی ماند.

۱-۲. طبقات جامعه روستایی بعد از اصلاحات ارضی

اصلاحات ارضی (دهه ۱۳۴۰) به عنوان یکی از ارکان اصلی «انقلاب شاه و مردم»، با هدف لغو نظام ارباب و رعیتی، تغییرات بنیادینی در ساختار مالکیت زمین به وجود آورد. این تحول، به جای یکسان سازی کامل، منجر به ظهور یک ساختار طبقاتی جدید شد که در آن، اکثریت دهقانان به «خرده مالک» تبدیل شدند، اما تفاوت های معیشتی و وابستگی های اقتصادی تداوم یافت (لهسانی زاده، ۱۳۷۳: ۱۹۵). براساس تحولات ساختاری، جامعه روستایی پس از اصلاحات ارضی در سه سطح متمایز قابل بررسی است:

الف) دهقانان کم زمین: فرودستان روستایی و کارگران کشاورزی (زیر حد کفایت). این طبقه، که از بقایای رعایای پیش از اصلاحات تشکیل شده بودند، با وجود مالکیت زمین، در وضعیتی بحرانی قرار داشتند. ابعاد اقتصادی و وابستگی در این طبقه بدین شکل بود که مالکیت این گروه اغلب کمتر از یک هکتار بود، که این میزان، تولیدی زیر حد کفایت معیشت (Sub-subsistence Production) به دنبال داشت. این کمبود زمین، آنها را مجبور به عرضه نیروی کار به عنوان کارگر فصلی یا دائمی در بازار کار می کرد (اشرف، ۱۳۵۸: ۲۰). این وابستگی نشان می دهد که اصلاحات ارضی رابطه کارگری را به گونه ای جدید (کارگر مزرعه ای یا کارگر روستایی) بازتولید کرد (خسروی، ۱۳۶۷: ۲۳ و ۲۶). خروج سرمایه های اربابان بزرگ از روستاها و تمرکز آنها در فعالیت های شهری، موجب تضعیف زیرساخت های روستایی شد و این فرودستان را بیش از پیش در برابر نوسانات اقتصادی آسیب پذیر ساخت (آماگ، گزارش آماری ۱۹۷۵).

ب) دهقانان خرده پا: توده اصلی جامعه دهقانی و منطقه حائل (مالکان ۲ تا ۱۰ هکتار). این گروه با مالکیت زمین هایی در محدوده ۲ تا ۱۰ هکتار، توده اصلی جامعه دهقانی پس از اصلاحات را تشکیل دادند. درآمد اصلی این طبقه از کشاورزی بود، اما مازاد تولید آن ها محدود بوده و استخدام کارگر عمدتاً به صورت روزمزد موقت و فصلی صورت می گرفت (خسروی، ۱۳۶۷: ۳۱؛ ازکیا، ۱۳۷۴: ۱۲۵). این طبقه ۳۹٪ کل دهقانان جدید را تشکیل می دادند و مالک ۲۸.۵٪ از اراضی بودند (خسروی، ۱۳۵۸: ۱۳۵۸). این امر حاکی از تراکم جمعیتی و تقسیم بندی داخلی بر روی واحدهای کوچک تر پس از اصلاحات است:

کم بضاعت ها (۲ تا ۵ هکتار): بسیار آسیب پذیر در برابر تغییرات اقلیمی و بازار.

با بضاعت ها (۵ تا ۱۰ هکتار): از ثبات نسبی برخوردار بودند و نقش نیروی حمایتی در ساختار جدید محلی را ایفا می کردند (جدول شماره ۱). این طبقه، از لحاظ اجتماعی و سیاسی، تحت نفوذ دهقانان مرفه قرار داشتند و به عنوان پایگاه اجتماعی طبقه جدید عمل می کردند.

در نتیجه، با تحلیل و بررسی مباحث مطرح شده می توان بیان کرد که اصلاحات ارضی، ساختار اربابی را از بین برد، اما نابرابری را در مقیاس خرد و با تداوم الگوی وابستگی در سطوح پایین تر جامعه روستایی (فرودستان و خرده پاها) حفظ کرد. به طوری که این دو طبقه در زیر سایه قدرت اقتصادی و اجتماعی دهقانان مرفه باقی ماندند.

جدول شماره ۱. وضع دهقانان غنی در ایران (ده تا پنجاه هکتاری)

ردیف	نام	شرح	ملاحظات
۱	جمعیت کل	۰۷۴.۴۲۸	۱۷٪ بهره‌برداران
۲	مساحت کل (اراضی مزروعی)	۷.۵۰۰.۷۴۱ هکتار (۴۵/۵۱ درصد کل مساحت اراضی مزروعی کشور)	نسبت زمین به خانوار ۱۷/۵۲ هکتار
۳	زمین ابی زیرکشت	۱.۳۰۶.۳۰۵ هکتار (۱۷/۴۲ درصد اراضی مزروعی)	نسبت زمین آبی به خانوار ۳/۰۵ هکتار
۴	زمین دیم زیرکشت	۳.۳۴۸.۳۵۵ هکتار (۴۴/۶۴ درصد اراضی مزروعی)	نسبت زمین دیم به خانوار ۷/۸۲ هکتار
۵	آیش (آبی دیم)	۲.۸۴۶.۰۵۰ هکتار (۳۷/۹۴ درصد اراضی مزروعی)	نسبت آیش به خانوار ۶/۶۵ هکتار
۶	نسبت بهره‌برداری (تنوع کشت)	۲/۹۰ نوع	نسبت بهره‌برداری (تنوع کشت) در ایران ۲/۲۵
۷	مالکیت زمین‌های مزروعی	۹۲/۵ درصد زمین‌های کشور در مالکیت این بهره‌برداران بود.	۷/۵ درصد به صورت‌های اجاره‌ای-اجاره-ملکی و غیره بود

(منبع: خسروی (۱۳۶۷) و: ۳۷)

ج: دهقانان توانگر (غنی یا مرفه): گرچه اصلاحات ارضی ساختار مالکیت اربابی بزرگ را از میان برداشت، اما به دلیل نحوه اجرای قوانین و شکاف‌های موجود در توزیع مجدد منابع، زمینه‌ساز بازآفرینی و تقویت یک طبقه جدید از «دهقانان توانگر» شد. این طبقه که از میان خرده‌مالکان سابق، بهره‌برداران بزرگ و سوداگران روستایی برخاسته بود، نه تنها توانست بخش اعظم زمین‌های باقی‌مانده را در اختیار بگیرد، بلکه با ادغام در فضای بازار و استفاده از منابع جدید (مانند آب)، روابط بهره‌کشی جدیدی (مزدوری و سهم‌بری) را بر دهقانان تهی‌دست تحمیل کرد. دهقانان توانگر از دهقانان، صاحب زمین و ابزار تولید بودند و با برقراری روابط مزدوری و سهم‌بری، از دهقانان تهی‌دست بهره‌کشی می‌کردند. آنها نسبت به دیگر گروه‌های دهقانان ده‌نشین، وضع بهتری داشتند. این دهقانان به دو دسته تقسیم می‌شدند:

۱. دهقانان سرمایه‌دار: این گروه از دهقانان، تولیدشان بر پایه مناسبات سرمایه‌داری بود و بازار سهم عمده‌ای در اقتصاد تولیدی آنان داشت. به عبارت دیگر، تولیدشان به‌طور قابل توجهی در فضای بازار شهری ادغام شده بود.

۲. دهقان- ملاکان: این گروه از دهقانان عمدتاً از روابط سهم‌بری بهره‌مند می‌شدند و ویژگی‌های پدر-مهری در میان آنها حاکم بود. منشأ اجتماعی تمامی آنها روستایی بود (ملکانیان، ۱۳۶۵: ۸۲-۸۳). منشأ اجتماعی و ویژگی‌های دهقانان مرفه از سه قشر روستایی برخاسته بودند: اول، خرده‌مالکان روستایی سابق، یعنی دهقانانی که پیش از اصلاحات ارضی خرده‌مالک بودند؛ دوم، بهره‌برداران بزرگ پیشین که شامل رعایای سهم‌بر یا اجاره‌کارانی بود که به‌طور نسبی سهم بیشتری از نسق زراعی ده را داشتند و در جریان اصلاحات ارضی مالک حق نسق خود شدند (اشرف، ۱۳۵۸: ۱۹). همچنین، رعایای مرفه، سابق کدخدایان و سربنده‌های سابق دهکده‌ها که در مقایسه با دهقانان معمولی سهم‌بر زمین بیشتری دریافت کرده بودند، اکثراً در این رده قرار می‌گرفتند (فوران، ۱۳۷۸: ۴۷۶)؛ و سوم، سوداگران روستایی سابق که شامل کسبه و صاحبان سرمایه‌های کوچک روستایی بودند که در جریان سلف‌خوری، رباخواری و فروش کالاهای مورد نیاز روستاییان، مالک اراضی زراعی خود شدند و به‌عنوان کشاورزان مرفه درآمدند.

۲. آمار و موقعیت اقتصادی پس از اصلاحات ارضی

این گروه از دهقانان پس از اصلاحات ارضی در وضعیت مناسبی از نظر تعداد و موقعیت قرار گرفتند. پیش از اصلاحات (۱۳۳۹ش)، تعداد این دهقانان حدود ۳۰۱ هزار خانوار بود که ۵.۲ میلیون هکتار از اراضی مزروعی را در اختیار داشتند. پس از

اصلاحات، تعداد آنان به ۴۲۸ هزار خانوار افزایش یافت و مساحت اراضی مزروعی آنان از ۱۶ درصد کل مساحت اراضی مزروعی کشور به ۱۷ درصد رسید. این گروه در کل شامل حدود ۴۲۸ هزار خانوار بهره‌بردار (۱۷ درصد بهره‌برداران ایران) بودند که ۷.۵ میلیون هکتار (۴۵.۵ درصد کل اراضی ایران) را در اختیار داشتند (خسروی، ۱۳۵۸: ۱۹-۲۰).

۱-۲. دلایل حفظ و تقویت موقعیت

این دهقانان به دلیل برخورداری از رفاه مناسب، آشنایی با حیات شهری و داشتن سواد (خود و فرزندانشان)، توانستند از مقررات و قوانین اصلاحات ارضی سود جویند و زمین‌های مناسب را برای خود حفظ کنند. علاوه بر این، آنها با سرمایه‌گذاری‌های خرد، مانند نصب پمپ بر روی رودخانه و حفر چاه‌های عمیق و نیمه‌عمیق، توانستند انحصار منابع حیاتی (آب) را به دست گرفته و به دهقانان کم‌زمین، آب‌فروشی کنند و از زمین‌های اضافی خود نیز با برقراری روابط سهم‌بری و مزدوری با تهی‌دستان روستا کسب درآمد نمایند (خسروی، ۱۳۶۱: ۴۳).

۲-۲. وضعیت خوش‌نشینان بعد از اصلاحات ارضی در پرتو تغییرات ساختار طبقاتی

اگرچه اصلاحات ارضی با هدف بهبود وضعیت دهقانان صاحب نسق به اجرا درآمد، تأثیرات آن بر ساختار طبقاتی و روابط قدرت در روستا بسیار پیچیده و متضاد بود و موجب دوقطبی شدن جامعه روستایی شد. این پدیده، منافع طبقات مختلف را در جهت‌های متضاد قرار داد و ضرورت پژوهش درباره‌ی رویکرد هر طبقه نسبت به این تحولات و تبعات ناشی از آن را آشکار می‌سازد. در یک سو، مالکان بزرگ از صحنه قدرت اقتصادی کنار گذاشته شدند و دهقانان زمین‌دار شده (زارعین صاحب نسق) قرار گرفتند که با کسب مالکیت زمین، موضعی جدید در ساختار روستا یافتند. با این حال، در سوی دیگر، طبقه خوش‌نشینان (غیرزمین‌دار) قرار گرفتند که با اینکه همه روستاییان بی‌زمین، خوش‌نشین نامیده می‌شدند، اما از لحاظ موقعیت اجتماعی و اقتصادی در یک سطح نبودند و چهار دسته متمایز را تشکیل می‌دادند که مشتمل بر سوداگران (خرده بورژوازی ده)، کارگران کشاورزی، کارگران ده و پیشه‌وران بودند. پیامدهای متضاد و ناهمگونی که اصلاحات ارضی برای این طبقه در پی داشت، به وضوح قابل مشاهده بود:

گروه منتفع: سوداگران، کسبه و دکان‌داران ده: این گروه از خلاء مالی ایجادشده پس از خلع ید مالکان بهره‌بردار کردند و قدرت اقتصادی خود را افزایش دادند.

گروه متضرر: کارگران کشاورزی بی‌زمین و پیشه‌وران: این گروه نه تنها سهمی از زمین نبردند، بلکه با کاهش فرصت‌های شغلی و ورود کالاهای ارزان‌قیمت شهری، وضعیت معیشتی‌شان به شدت رو به وخامت نهاد. بنابراین، تأثیر اصلاحات ارضی بر بافت روستا و وضعیت معیشت، ایجاد منافع متضاد و فاصله اجتماعی میان این طبقات بود. کارگران کشاورزی نه تنها نسبت به طبقه زمین‌دار شده احساس انزوا و عداوت پیدا کردند، بلکه شاهد رشد طبقه سوداگران نیز بودند. در ادامه به بررسی دقیق این تأثیرات متضاد بر هریک از زیرگروه‌های خوش‌نشینان می‌پردازیم:

الف) سوداگران ده (منتفعان از خلاء مالی)

از اثرات اصلاحات ارضی بر طبقه خوش‌نشینان، رشد سریع واسطه‌ها (کسبه و تجار) یا سوداگران ده بود. سوداگران شش درصد خوش‌نشینان را تشکیل می‌دادند و غالباً در رده ثروتمندترین روستاییان قرار داشتند. متداول‌ترین نوع واسطه‌گری دکان‌داری روستا بود (هوگلاند، ۱۳۸۱: ۱۷۳). در واقع، قبل از اصلاحات ارضی گرفتاری مالی زارعان غالباً توسط ارباب رفع می‌گردید. وظایف

نزول‌خواران و سلف‌خران را نیز خود مالکان انجام می‌دادند. اما این الگوی اعتباری بعد از اصلاحات ارضی تا حدود زیادی تغییر پیدا کرد: زیرا نخست، با خلع ید از مالکان در امور روستاها، خلاء مالی برای زارع به وجود آمد؛ و دوم، تعاونی‌های روستایی نتوانستند در ده جایگزین ارباب از لحاظ مالی و مدیریت شوند و سوم، نیاز مبرم به پول نقد برای پرداخت اقساط خود داشتند. این عوامل به وابستگی هرچه بیشتر زارع به اخذ وام به منظور برآوردن نیازهای اولیه مصرفی و هزینه‌های کشاورزی کمک کرد؛ این امر به توسعه سوداگری در دهات ایران منجر شد (ازکیا، ۱۳۷۴: ۱۲۹). بنابراین ضعف بخش دولتی از لحاظ منابع اعتباری و ضرورت و نیازمندی زارعان به اعتبارات کشاورزی از مهمترین عوامل رشد قدرت مالی این گروه اجتماعی بود. قدرت مالی سلف‌خران و نزول‌خواران پس از اصلاحات ارضی افزایش یافت و بخش خصوصی از لحاظ منابع اعتباری نسبت به بخش دولتی نیرومندتر شد. رباخواران و دکان‌داران همچنان اعتبار مصرفی جامعه روستایی را در دست داشتند و نقش آنها در نتیجه اصلاحات ارضی در اقتصاد روستا افزایش یافت (هوجلاند، ۱۳۸۱: ۱۷۵-۱۷۶).

ب) کارگران کشاورزی (دهقانان بی‌زمین و متضرر)

گروهی دیگر از خوش‌نشینان که از جریان اصلاحات ارضی در ساخت اجتماعی روستا تأثیر پذیرفتند، کشاورزان بی‌زمین (کارگران کشاورزی) بودند. اگرچه در جریان اصلاحات ارضی وضع سوداگران ده بهتر شد، وضع کارگران کشاورزی بدتر از قبل شد. آنها سومین گروه خوش‌نشینان بودند که از همه گروه‌های خوش‌نشینان از پیامدهای اصلاحات ارضی بیشتر زیان دیدند. آنها در همه مراحل اصلاحات ارضی در برنامه تقسیم زمین نادیده گرفته شدند. کارگران کشاورزی قبل از اصلاحات ارضی وجود داشتند، اما اصلاحات ارضی باعث گردید تا به میزان قابل توجهی افزایش یابند. افزایش آنها در اثر چند عامل بود: «اول، مکانیزه شدن بعضی از مزارع و دوم، اینکه در مرحله دوم اصلاحات ارضی بسیاری از زارعان مجبور به فروش نسق زراعی خود به مالکان شدند. چهارمین دلیل، کوچک بودن زمینی بود که هر زارع دریافت می‌کرد. بنابراین بسیاری از آنها مجبور شدند که زمین‌های خود را ترک کنند و به جمع کارگران روستایی اضافه شوند» (لهسایی زاده، ۱۳۸۲: ۷۹-۲۷۸).

۲-۳. تبعات اجتماعی و تضاد طبقاتی

قبل از اصلاحات ارضی کارگران کشاورزی و دهقانان در یک سطح قرار داشتند، اما بعد از اصلاحات ارضی موقعیت آنها نسبت به کسانی که زمین دریافت کردند، بدتر شد و دوگانگی و فاصله اجتماعی به وجود آمد و دو طبقه متجانس به وجود آمد که منافعتشان با هم در تضاد بود. چنانچه خوش‌نشینان به عضویت انجمن‌های ده در نیامدند و به شرکت‌های تعاونی راه نیافتند و روحیه عدم-مشارکت شدیدی در بین آنها نسبت به امور مختلف ده، ایجاد شد که تبدیل به نوعی عداوت و کینه‌پنهانی شد (وثوقی، ۱۳۶۸: ۱۰۶). یکی از نتایج اصلاحات ارضی بر این طبقه از خوش‌نشینان، کاهش میزان اشتغال برای آنان با تقسیم اراضی بین کشاورزان صاحب نسق بود.

پیشه‌وران (صنعتگران روستایی): گروه دیگر از خوش‌نشینان که از اصلاحات ارضی تأثیر پذیرفتند پیشه‌وران بودند. در واقع وضع این گروه از خوش‌نشینان بعد از اصلاحات ارضی نسبت به قبل از اصلاحات بدتر شد و اصلاحات ارضی صنعتگران روستایی را خرد کرد. اما اصلاحات درهای روستاها را به روی این کالاها گشود. بنابراین تمام اقلام ضروری مانند، کفش، لباس، ظروف که در بازار شهری تهیه می‌شد با قیمت ارزان به بازار روستاها وارد شدند و چون کالاهای ساخت روستاها قادر به رقابت با آنها نبودند، برای تولیدکنندگان روستایی ادامه زندگی از طریق ساخت سنتی این کالاها، مشکل شد (لهسایی زاده، ۱۳۸۲: ۲۷۳).

پیامدهای طبقاتی اصلاحات ارضی بر بافت روستا، تأیید می‌کند که اصلاحات ارضی، یک پدیده یکسان با پیامدهای واحد برای تمامی طبقات روستایی نبود، بلکه موجب بازآرایی ساختار اجتماعی و تشدید تضادهای درونی جدید در بافت روستا شد. تحلیل وضعیت خوش‌نشینان در مقایسه با سایر طبقات، به‌طور منسجم، پیامدهای زیر را آشکار می‌سازد:

الف. تضاد منافع و گسست اجتماعی جدید: نابرابری سنتی «مالک در برابر رعیت» تضعیف شد، اما نابرابری جدیدی بین دهقانان زمین‌دار شده و خوش‌نشینان بی‌زمین (کارگران کشاورزی) شکل گرفت. این تضاد منافع، منجر به انزوای اجتماعی شدید خوش‌نشینان و ایجاد نوعی عداوت نهانی در ساختار اجتماعی روستا شد.

ب. قدرت‌گیری طبقه واسطه (سوداگران ده): با خلع ید از مالکان بزرگ، خلاء مالی و اعتباری گسترده‌ای در روستاها ایجاد شد. این خلاء، فرصتی تاریخی برای زیرگروهی از خوش‌نشینان، یعنی سوداگران و دکان‌داران ده فراهم آورد تا نقش اقتصادی خود را به‌عنوان تنها منبع اعتباری کوتاه‌مدت برای دهقانان زمین‌دار شده گسترش دهند.

ج. وخامت معیشت اکثریت و افزایش مهاجرت: بخش عمده طبقه خوش‌نشینان، یعنی کارگران کشاورزی و پیشه‌وران، وضعیت معیشتی بدتری یافتند. آن‌ها به دلیل کاهش اشتغال و تضعیف تولیدات سنتی در برابر کالاهای ماشینی شهری، با بحران معیشتی مواجه شدند. نتیجه نهایی این پیامدهای منفی، افزایش شدید نرخ مهاجرت از روستا به شهر بود که به‌عنوان یکی از مهم‌ترین تبعات اصلاحات ارضی بر ساختار جمعیتی و حاشیه‌نشینی کشور تلقی می‌شود.

۴-۲. نظام‌های بهره‌برداری از زمین بعد از اصلاحات ارضی

یکی از دیگر پیامدهای اصلاحات ارضی؛ پیدایش انواع نظام‌های بهره‌برداری بود. این نظام‌های بهره‌برداری عبارت بودند از:

الف) بهره‌برداری دهقانی (خرده مالکی خانگی یا بهره‌برداری خانوادگی)

نظام بهره‌برداری خانوادگی شایع‌ترین نظام بهره‌برداری در روستاهای کشور بعد از اصلاحات ارضی است. بهره‌برداری خانوادگی نوعی بهره‌برداری است که در آن رئیس خانواده با کمک افراد خانواده خود بتواند در قطعه زمین مشخص زراعی که مالک آن است، زراعت کند. (خسروی، ۱۳۵۸: ب: ۱۶۹-۱۷۰) در این نظام بهره‌برداری واحد اصلی تولید، خانوار روستایی بود. دلیل پیدایش این سازمان بعد از اصلاحات ارضی این بود که در نتیجه براندازی نظام ارباب - رعیتی، بنه و سایر روابط سنتی دستخوش تغییرات و دگرگونی شدیدی شدند. دهقانان آزاد شده و یا خرده مالکان جدید بریده از روابط کهن و نظام‌های همیاری سابق نه برنامه و روشی برای اداره مزرعه داشتند و نه توان و فرهنگ ایجاد سازمان نوین تولیدی؛ عوامل متنوع از قبیل فشار کار تولیدی چه در زمینه کشاورزی، چه دامداری و صنایع کوچک دستی و خانگی و نیز محدودیت منابع و قهر طبیعت و غیره، این واحدهای کوچک نوپا را کم‌کم به سوی شکلی از تولید کشانید که به نام بهره‌برداری خانوادگی، معروف بود. (ساوولی، ۱۳۶۸: ۹)

این نظام بهره‌برداری، دارای ویژگی‌هایی بود که عبارت بودند از: ۱) در این گونه بهره‌برداری میزان اراضی از نیم هکتار تا ده هکتار بود و نوع مالکیت خصوصی بود (سیمای مالکیت...، ۱۳۸۱: ۶۴). ۲) مالکیت اراضی مزروعی متعلق به دهقانان بود و یا در اجرای قانون اراضی مزروعی به آنان واگذار شد که اصطلاحاً شخصی کار نامیده می‌شد. ۳) خانوار کشاورز ساکن و مقیم ده بود (سیمای مالکیت...، ۱۳۸۱: ۵۲). ۴) پدر خانواده مدیریت کارهای مزرعه را در نظامی مبتنی بر پدرسالاری به عهده داشت و در این واحدها کمتر از تکنولوژی مدرن استفاده می‌شد و تولیدات زراعی و دامداری منبع اصلی درآمد بود (ساوولی، ۱۳۶۸: ۹). ۵) بهره‌برداری‌های دهقانی در رابطه با مقدار اراضی مورد تصرف به چند گروه تقسیم می‌شدند و طبقه همگنی را تشکیل می‌دادند. این

قشر وسیع از مردمان روستایی، برحسب وضع مناطق، مقدار زمین و آب و وسایل و ابزارهای کشاورزی، به دو قشر فقیر و خرده پا تقسیم‌بندی می‌شدند (اشرف، ۱۳۵۸: ۱۹). قبل از تقسیم اراضی تعداد کل کشاورزانی که به صورت بهره‌برداری مستقیم (خرده مالکی) به کار کشاورزی می‌پرداختند، تنها حدود بیست و پنج درصد خانوارهای روستایی را شامل می‌شدند که با اضافه شدن زارعان صاحب نسق و مزارعه‌گران و اجاره‌داران به این گروه، حدود هشتاد و دو درصد به صورت بهره‌برداری خانوادگی به کار می‌پرداختند (وئوکی، ۱۳۶۸: ۱۴۶).

براساس آمار کشاورزی سال ۱۳۵۱ ش. سی و پنج درصد از تولید گندم (آبی و دیمی)، تنها بر عهده این دهقانان قرار داشت؛ میزان تولید جو توسط جامعه دهقانی حدود سی و هفت درصد کل تولید جو در سطح مملکت بود. این گروه همچنین هشتاد و دو درصد تولید برنج و چهل و سه درصد تولید پنبه را به خود اختصاص داده بود، اما در مجموع سی و شش درصد از کل اراضی کشور را در اختیار داشت. به‌طوری که حدود چهل درصد از ارزش افزوده ناخالص بخش کشاورزی در سال ۱۳۵۱ ش. توسط بهره‌برداران دهقانی تولید شده بود. حال آنکه واحدهای بهره‌برداری بیش از صد هکتار فقط سی و شش درصد ارزش افزوده ناخالص کشاورزی را تولید کرده بود. (ازکیا، ۱۳۷۴: ۲۰۱-۲۰۰؛ حسینی کازرونی، ۱۳۶۰: ۵۲) همچنین براساس مطالعه‌ای که توسط عجمی در روستایی به نام شش دانگی صورت گرفته بود، نظام دهقانی از لحاظ کارایی اقتصادی میزان بازده محصول و درجه سودآوری بر نظام بهره‌برداری اربابی برتری قابل ملاحظه‌ای داشت. (عجمی، ۱۳۴۸: ۱۰۳) لمبتون نیز معتقد است که در جاهایی که زمین به زارعان انتقال داده شد و نظام بهره‌برداری دهقانی حاکم بود، زمین بهتر زیرکشت می‌رفت، زیرا آنها خود را مالک زمین‌ها می‌دانستند و انگیزه بیشتری برای کار داشتند. وی همچنین تنوع محصول، افزایش درآمد حاصل از فروش محصولات، افزایش بهره‌گیری بیشتر از کودهای شیمیایی، امنیت بیشتر و افزایش سطح استاندارد زندگی را از نتایج اصلاحات ارضی بر این نظام می‌داند (لمبتون، ۱۹۶۹: ۳۴-۳۵).

ب) بهره‌برداری اجاره‌ای

۱) نیمه‌کاری (مقاسمه)

یک نظام خاص از کشاورزی اجاره‌ای، به نام مقاسمه، قبل از اصلاحات ارضی وجود داشت. این شیوه تغییر کرد و در اثر اصلاحات ارضی گسترش پیدا کرد و بعد از اصلاحات ارضی نیمه‌کاری خوانده شد. این نظام در اثر فعالیت‌های مختلفی به وجود آمد. در بعضی موارد مالک حق نسق سهم‌بران را خریداری می‌کرد و به وسیله زارعان اجاره‌ای به کشت محصولات نقدی می‌پرداخت. در موارد دیگر زمین به وسیله عده‌ای از دهقانان غنی از دهقانان فقیر خریداری و سپس به سایرین اجاره داده می‌شد؛ و بالاخره در بسیاری از موارد، مالکی که زمین‌های خود را از معافیت گذرانده بود، زمین‌ها را به نیمه‌کاری تبدیل می‌کرد. (لهسایی زاده، ۱۳۸۲: ۱۸۶)

در این شیوه اجاره‌دهنده‌ها غالباً از دو گروه طبقاتی متفاوت بودند. گروه اول کشاورزان ضعیفی را شامل می‌شدند که درآمد ناشی از زمین تکافوی هزینه‌های زندگی آنها را نمی‌کرد و معمولاً خارج از مزرعه و بیشتر در شهرها به کار غیر کشاورزی اشتغال داشتند و ناگزیر زمین خود را اجاره می‌دادند. گروه دوم مالکان متوسط و عمده‌ای بودند که محل سکونت آنها شهر بود و عموماً در زمینه‌های غیرکشاورزی اشتغال داشتند. اراضی وسیع این مالکان غایب، اغلب به وسیله کشت و صنعت‌ها و سایر مجتمع‌ها اجاره می‌شد؛ درحالی‌که اراضی کوچک و متوسط به وسیله اجاره‌کاران میانه‌حال و مرفه‌الحال اجاره می‌شد. (ساوولی، ۱۳۶۸: ۱۲)

این واحدها بیشتر به افزایش تولید و کاربرد ابزار وسایل مدرن کشاورزی توجه داشتند. اراضی خود را برطبق شیوه‌های سرمایه‌داری ارضی کشت می‌کردند. در این واحدها اغلب کشاورزی فشرده و بازده زیاد دیده می‌شد. محصولات این واحدها بیشتر کاربر بود و آنها برای کارهای فصلی خود از کارگران کشاورزی استفاده می‌کردند. اکثر این واحدها توسط زارعان متخصص و با تجربه اداره می‌شد (اشرف، ۱۳۵۸: ۲۰۹ و ساولی، ۱۳۶۸: ۱۲). یک نمونه از نظام نیمه‌کاری را می‌توان در ده حصار کالک در نزدیک ورامین مشاهده کرد. در این ده، این شیوه کشت و کار بعد از اصلاحات ارضی توسعه پیدا کرد؛ زارعان اجاره‌دار (نیمه‌کار) فقط در کشت محصولات تابستانی مشارکت داشتند. در حدود شصت هکتار از اراضی به مقاسمه واگذار شده بود. اجاره‌داران، پانزده کارگر زراعی متخصص در امور صیفی و سبزی به مزدوری داشتند که از اطراف تهران و یزد آورده شده بودند (ازکیا، ۱۳۷۴: ۲۱۰). اما این شیوه باعث ایجاد بیکاری در بعضی از روستاها شد، زیرا مقاسمه‌کاران، کارگران مورد نیاز را با خود به روستاها می‌آوردند و این یکی از دلایلی بود که نیمه‌کاران مورد پذیرایی افراد بومی نبودند.

(۲) تلقیه‌کاری

این شیوه نوعی اجاره‌کاری بود که اجاره‌کننده موتور پمپ و اراضی زیر کشت آن را به مدت محدودی اجاره می‌کرد (ازکیا، ۱۳۷۴: ۱۳). براساس یک تعریف دیگر این شیوه عبارت بود از واگذاری حق استفاده از زمین از طرف مالک به کشاورزی که متعهد می‌کرد آب و سایر عوامل تولید زراعی را خود فراهم کند و به کشت و زرع اراضی بپردازد و در موقع برداشت یک دهم محصول را به مالک زمین بدهد (عجمی، ۱۳۴۸: ۳۹). نظام تلمبه‌کاری برای نخستین بار در فاصله سال‌های ۲۰-۱۳۱۴ با کاربرد موتور پمپ برای استفاده در رودخانه کارون مورد، توجه واقع شد. (سوداگر، ۱۳۶۹: ۳۱۲) در این شیوه، آب، زمین تأسیسات، چاه بذر و سایر عوامل تولید متعلق به تلمبه‌کار بود و نیروی انسانی موردنیاز سازمان تولیدی از دو طریق تأمین می‌شد. یکی استفاده از نیروی کار خانواده و دیگر استفاده از کارگران کشاورز یا به صورت پرداخت دستمزد و یا دادن سهمی از محصول که طبق قراردادهای عادی بین کارگران کشاورز و تلمبه‌کاران صورت می‌گرفت (اشرف، ۱۳۵۸: ۳۹).

این شیوه بهره‌برداری بعد از اصلاحات ارضی توسعه یافت. دلایل توسعه این نظام بعد از اصلاحات به این شرح می‌باشد: یکی از دلایل پیدایش تلمبه‌کاری بعد از اصلاحات ارضی همانا ارائه آب زراعی بود. تلمبه‌کاران زمین‌های غیر آبی را اجاره می‌کردند، بعداً به وسیله سرمایه‌گذاری و حفر چاه‌های عمیق آب از چاه می‌کشیدند. این عمل معمولاً در زمین‌های جانبی روستا انجام می‌شد. دلیل دیگر پیدایش این دسته از کشتگران، کافی نبودن زمین، دهقانان فقیر و دسترسی نداشتن به وام‌های زراعی جهت کشت بود. بنابراین دهقانان فقیر ترجیح می‌دادند که زمین‌های خود را به تلمبه‌کاران اجاره دهند و به دنبال شغل در سایر زمین‌ها یا شهرها باشند. متوسط درآمد خالص خانوارهای تلمبه‌کار از محل زراعت و دامداری در سال زراعی ۴۶-۱۳۴۵ بالغ بر صد و سی و دو هزار و پانصد و سی و دو ریال بود که با توجه به مصرف خوراک خانوارهای این طبقه که چهل و چهار درصد درآمد خالص آنها را تشکیل می‌داد، درآمد بالایی بود و مبلغ قابل ملاحظه‌ای نیز برای صرف هزینه‌های جاری کشاورزی و سرمایه‌گذاری جدید برای خانوار باقی می‌ماند. (عجمی، ۱۳۴۸: ۲۲-۲۱)

نتیجه‌گیری

اصلاحات ارضی در ایران، که به‌ویژه در دهه ۴۰ شمسی تحت تأثیر برنامه‌های اقتصادی و اجتماعی شاهان پهلوی اجرا شد، تحولی بنیادین در ساختار جامعه روستایی ایجاد کرد. این اصلاحات با هدف تغییر نظام زراعی و اجتماعی و کاهش قدرت زمین‌داران و اربابان بزرگ صورت گرفت و اثرات عمیقی در زمینه‌های فرهنگی، سیاسی و حتی ساختار قدرت در روستاها به دنبال داشت. تغییرات عمده‌ای که اصلاحات ارضی بر ساختار اجتماعی و اقتصادی جوامع روستایی ایجاد کرد، نه تنها باعث دگرگونی در روابط میان اقشار مختلف روستاییان شد، بلکه موجب بهبود وضعیت معیشتی و درآمدی بسیاری از کشاورزان و دهقانان نیز گردید. این اصلاحات با حذف نظام ارباب-رعیتی و واگذاری زمین به رعایای صاحب نسق، باعث شد که بسیاری از کشاورزان از وابستگی به اربابان و کدخدایان رهایی یابند و در نتیجه استقلال و آزادی بیشتری در امور کشاورزی خود پیدا کنند. قبل از اصلاحات ارضی، جوامع روستایی به‌طور عمده از سه قشر تلمبه‌کار، رعیت و خوش‌نشین تشکیل می‌شدند. تلمبه‌کاران یا همان خرده‌مالکان کشاورز، که به‌واسطه مالکیت کوچک خود بر زمین‌ها از نظر اجتماعی و اقتصادی در جایگاه بالاتری قرار داشتند، در رأس هرم اجتماعی روستا قرار داشتند. در مقابل، رعیت‌ها که ارتباط نزدیکی با اربابان داشتند، از برخی حمایت‌ها برخوردار بودند، اما به دلیل وابستگی شدید به زمین‌های اربابی، وضعیت اقتصادی و اجتماعی‌شان شکننده بود. کارگران کشاورز که نه از مالکیت زمین برخوردار بودند و نه روابط حقوقی مشخص با آن داشتند، وضعیت معیشتی دشواری داشتند و زندگی آنها دائماً در معرض تغییرات و نوسانات اقتصادی قرار داشت. پس از اجرای اصلاحات ارضی، کشاورزان زمین‌های خود را دریافت کردند و بدین‌وسیله در مسیر استقلال اقتصادی گام برداشتند. این امر هم باعث افزایش درآمد خانوارهای دهقان شد و هم شرایط معیشتی آنان را به‌طور قابل توجهی بهبود بخشید.

با این حال، این تغییرات مثبت در همه مناطق به یکسان مشاهده نشد. در برخی از مناطق، کشاورزان با مشکلاتی چون کمبود آب، نداشتن ابزار و فناوری‌های پیشرفته کشاورزی و نبود زیرساخت‌های مناسب برای بهره‌برداری بهینه از زمین‌ها مواجه شدند. این مسائل باعث شد که برخی از کشاورزان نتوانند از زمین‌های واگذار شده، بهره‌برداری کاملی داشته باشند و در نتیجه، نتایج مثبت اصلاحات در کوتاه‌مدت کاهش یابد. همچنین، با اینکه اصلاحات ارضی به‌طور رسمی روابط حقوقی و اقتصادی ناشی از رژیم ارباب-رعیتی را منسوخ کرد، در برخی مناطق و در موارد خاص، زمین‌های واگذار شده همچنان تحت کنترل نهادهای دولتی و برخی افراد خاص باقی ماند. این امر باعث شد که نابرابری‌های طبقاتی در برخی روستاها همچنان پابرجا بماند. اصلاحات ارضی همچنین اثرات اجتماعی و فرهنگی گسترده‌ای در جامعه روستایی به‌جا گذاشت؛ تا پیش از اصلاحات، اربابان و کدخدایان نقش اصلی را در مدیریت و حکمرانی روستاها ایفا می‌کردند و بسیاری از تصمیمات اجتماعی و اقتصادی روستاها تحت نظر آنان بود. اصلاحات ارضی با حذف این ساختار سنتی دولت تلاش کرد تا جایگزین‌هایی نظیر تشکیل شرکت‌های تعاونی روستا و خانه‌های انصاف را برای مدیریت بهتر روستاها ایجاد کند. این اقدامات منجر به تقویت وابستگی روستاییان به نهادهای دولتی شد و در بسیاری از موارد، رابطه میان روستاییان و نهادهای دولتی مستحکم‌تر شد.

در سطح سیاسی نیز اصلاحات ارضی تأثیرات فراوانی به‌جا گذاشت. حذف اربابان و کدخدایان به معنای از دست دادن قدرت محلی برای بسیاری از گروه‌ها و تغییر در توزیع قدرت بود. این اصلاحات که از سوی دولت مرکزی اجرا شد، با تغییر در ساختار قدرت محلی، در برخی موارد، دولت توانست جایگاه خود را در روستاها تقویت کند. این تغییرات به‌ویژه در مناطقی که اصلاحات به‌طور کامل اجرا نشد، با مقاومت‌هایی روبه‌رو شد که نشان می‌دهد اصلاحات ارضی تنها در صورت اجرای گسترده و هماهنگ می‌توانست به‌طور کامل ساختارهای قدرت را دگرگون کند. در نهایت، اصلاحات ارضی به‌طور کلی موجب دگرگونی‌های عمیق در

ساختار اجتماعی و اقتصادی جوامع روستایی ایران شد. با واگذاری زمین‌ها به دهقانان، وابستگی آنان به نظام ارباب-رعیتی کاهش یافت و شرایط اقتصادی و معیشتی بسیاری از آنان بهبود یافت. اما این تغییرات در برخی موارد نتوانست به طور کامل موجب تحقق اهداف اولیه اصلاحات گردد و وابستگی‌های جدیدی به نهادهای دولتی ایجاد کرد. همچنین، اصلاحات ارضی نتوانست به طور کامل نابرابری‌های اجتماعی و طبقاتی را از میان بردارد و در برخی موارد به ظهور ساختارهای جدید قدرت انجامید. پیامدهای طبقاتی اصلاحات ارضی بر بافت روستا، نشان می‌دهد که اصلاحات ارضی، یک پدیده یکسان با پیامدهای واحد برای تمامی طبقات روستایی نبود، بلکه موجب بازآرایی ساختار اجتماعی و تشدید تضادهای درونی جدید در بافت روستا شد. تحلیل وضعیت خوش‌نشینان در مقایسه با سایر طبقات، به طور منسجم، تضاد منافع و گسست اجتماعی جدید را در پی داشت و باعث تضعیف نابرابری سنتی مالک در برابر رعیت شد. افزون بر این، نابرابری جدیدی بین دهقانان زمین‌دار شده و خوش‌نشینان بی‌زمین (کارگران کشاورزی) نیز شکل گرفت. این تضاد منافع، منجر به انزوای اجتماعی شدید خوش‌نشینان و ایجاد نوعی عداوت نهانی در ساختار اجتماعی روستا شد. در نتیجه، هرچند اصلاحات ارضی در کاهش قدرت اربابان و بهبود شرایط اقتصادی برخی از کشاورزان موفق بود، در سطح کلان نتایج آن در تغییرات اجتماعی و ساختار قدرت به طور کامل نهایی نشد.

منابع

- ازکیا، مصطفی (۱۳۶۵)، جامعه‌شناسی توسعه و توسعه‌نیافتگی روستایی ایران. تهران: مؤسسه اطلاعات.
- ازکیا، مصطفی (۱۳۷۴)، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی توسعه روستائی. تهران: مؤسسه اطلاعات.
- اشرف، احمد (۱۳۵۱)، دهقانان، زمین و انقلاب در کتاب مسایل ارضی و دهقانی. تهران: آگاه
- اشرف، احمد (۱۳۵۸)، کتاب آگاه (مجموعه مقالات درباره ایران و خاورمیانه). تهران: انتشارات آگاه.
- بررسی واحدهای کشت و صنعت اداره بررسی‌های اقتصادی. (بی‌تا). تهران: بانک مرکزی ایران.
- حجتی کیا، محمد جواد (۱۳۸۱)، کشاورزی، فقر و اصلاحات ارضی در ایران. تهران: نی.
- حسینی کازرونی، محمدرضا (۱۳۶۰)، تصویری از مسأله ارضی ایران. تهران: مرکز تحقیقات روستایی.
- خسروی، خسرو (۱۳۵۷الف)، جامعه دهقانی در ایران. تهران: انتشارات پیام.
- خسروی، خسرو (۱۳۵۸ب)، جامعه‌شناسی روستایی ایران. تهران: انتشارات پیام.
- خسروی، خسرو (۱۳۵۸ج)، دهقانان خرده‌پا. تهران: نشر قطره.
- خسروی، خسرو (۱۳۵۸د)، مسأله دهقانی و مسأله ارضی. تهران: انتشارات پیوند.
- خسروی، خسرو (۱۳۶۱هـ)، دهقانان توانگر. تهران: نشر میترا.
- خسروی، خسرو (۱۳۶۷و)، بررسی آماری وضعیت ارضی ایران در شش استان. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- خسروی، خسرو (۱۳۶۷ز)، مسأله ارضی و دهقانان تهیدست در ایران. تهران: نشر بیداری.
- خسروی‌ار، علی (۱۳۸۱)، اصلاحات ارضی پهلوی دوم. (پایان نامه کارشناسی ارشد)، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- دیگار ژان، پیر؛ هوردکارد، برنارد و ریشار، یان (۱۳۷۷)، ایران در قرن بیستم. ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران: نشر البرز.
- رزاقی، ابراهیم (۱۳۶۷)، اقتصاد ایران، تهران: نشر نی.
- ساوولی، یدالله (۱۳۶۸)، سیر تحولات در نظام‌های بهره‌برداری کشاورزی در ایرا. ن تهران: معاونت امور مناطق و دفتر برنامه ریزی منطقه ای.

- سوداگر، محمد (۱۳۵۸)، بررسی اصلاحات ارضی. تهران: مؤسسه تحقیقات اقتصادی.
- سوداگر، محمد (۲۵۳۷)، نظام ارباب رعیتی در ایران. تهران: مؤسسه تحقیقات اقتصادی و اجتماعی پازند.
- سوداگر، محمدرضا (۱۳۶۹)، رشد روابط سرمایه داری در ایران (مرحله گسترش ۱۳۵۷-۱۳۴۲). تهران: نشر شعله اندیشه.
- سیمای مالکیت اراضی مزروعی در ایران (۱۳۸۱)، تهران: صندوق مطالعاتی نظام‌های بهره‌برداری کشاورزی در ایران.
- صفی نژاد، جواد (۱۳۵۴)، بنه. تهران: انتشارات توس.
- طرح قانونی تشکیل شرکت‌های سهامی زراعی (۱۳۴۶)، ایران: ریاست جمهوری.
- عجمی، اسماعیل (۱۳۴۸)، شش دانگی. شیراز: انتشارات دانشگاه پهلوی.
- عجمی، اسماعیل (۱۳۶۱)، سه مقاله در زمینه شناخت جامعه روستایی ایران. شیراز: انتشارات دانشگاه شیراز.
- فرهنگ، منوچهر (۱۳۵۵)، زندگی اقتصادی ایران. تهران: انتشارات ابوریحان.
- فوران، جان (۱۳۷۸)، مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران. ترجمه احمد تدین، تهران: رسا.
- لمبتون، آن (۱۳۶۲)، مالک و زارع در ایران. ترجمه منوچهر امیری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- لهسایی زاده، عبدالعلی (۱۳۸۲)، تحولات اجتماعی در روستاهای ایران. شیراز: انتشارات نوید.
- ملکانیان، حسین (۱۳۶۵)، پژوهشی در نظام زمینداری مالکیت‌ها. تهران: معاونت طرح و برنامه.
- مومنی، باقر (۱۳۵۹)، مسأله ارضی و جنگ طبقاتی در ایران. تهران: انتشارات پیوند.
- نیک خلق، علی اکبر (۱۳۷۹)، جامعه شناسی روستایی. تهران: نشر کلمه.
- هالیدی، فرد (۱۳۵۸)، دیکتاتوری و توسعه سرمایه داری در ایران. ترجمه فضل الله نیک آئین، تهران: نشر امیر کبیر.
- هوگلاند، اریک (ج ۱۳۸۱). زمین و انقلاب در ایران (۱۳۶۰-۱۳۴۰)، ترجمه فیروزه مهاجر، تهران: شیرازه.
- وثوقی، منصور. (۱۳۶۸). جامعه شناسی روستایی. تهران: انتشارات کیهان.
- Abrahamian, E. (2008). *History of Modern Iran*. Cambridge University Press.
- Bernstein, H. (1977). "Notes on Capital and Peasantry." *Review of African Political Economy*, 10, 60–73.
- Frank, A. G. (1967). *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*. Monthly Review Press.
- Scott, J. C. (1976). *The Moral Economy of the Peasant*. Yale University Press.
- Hojati, A. (2020). *Revisiting the White Revolution: Land Reform and Rural Change in Iran, 1960–1980*. Palgrave Macmillan.
- Amin, S. (1976). *Unequal Development*. Monthly Review Press.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی